

УДК 316.351

ГЕННАДІЙ КОРЖОВ,

кандидат соціологічних наук, доцент До-
нецького національного технічного універси-
тету та Макіївського економіко-гуманітар-
ного інституту

Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці

Анотація

У поданій статті наводиться критичний огляд найбільш значущих концептуальних підходів, які застосовуються при вивченні проблеми територіальних ідентичностей у сучасній західній соціологічній думці. Аналізується існуючий поняттєвий апарат, співвідношення між головними термінами (простір, місце, територія). Шляхом розгляду основних положень двох ключових теорій ідентичності — соціологічної та соціально-психологічної — робиться спроба виявити ті евристичні можливості, які є наявними в цих концепціях, але на разі слабо ангажованими науковою спільнотою. Аналізуються з урахуванням їх переваг і недоліків деякі специфічні концепції, висунуті закордонними вченими з метою осмислення феномену взаємодії людини з її географічним і соціокультурним простором (теорія географічної ідентичності, уявлена природа територіальної спільноти тощо). В рамках двох парадигмальних підходів до вивчення ідентичності — субстанціонального та конструктивістського — виокремлюються ті характеристики, які мають значний пізнавальний потенціал, і на цій підставі автор звертається до спроби теоретичного синтезу.

Ключові слова: *простір, місце, територія, територіальні ідентичності, регіональна ідентичність, теорія географічної ідентичності, уявлена спільнота.*

Вступ

Радикальні соціальні зміни, що відбуваються в Україні впродовж кінця ХХ — початку ХХІ століть, призвели до глибокої кризи у сфері конструю-

вання та підтримування соціальних ідентичностей. Фундаментальні перетворення охопили, першою чергою, царину політико-державних і національно-етнічних відносин. Поява нових державно-політичних утворень спричинила процес перегляду системи категоризації соціального світу та місця в ньому індивідів і соціальних груп. Поруч з дискурсом індивідуалізації, в рамках якого життя індивідів розглядається переважно крізь призму індивідуальних ідентичностей, виникає й поширюється інше бачення сучасних процесів. Усвідомлення людьми своєї залученості до швидких і радикальних змін глобального характеру викликає в них потребу у відтворенні старих й побудові нових соціально-символічних кордонів на підставі відчуття належності. За умов різноманітних викликів, характерних для останнього десятиріччя, однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільно-політичних реалій стало формування та підсилення територіальних — локальної та регіональної — ідентичностей на окремих територіях, що вирізняються стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою.

Для багатьох країн Центральної та Східної Європи характерна наявність значних регіональних відмінностей, зумовлених природно-географічними, економічними, історичними та соціально-культурними факторами. Особливості освоєння та розвитку окремих територій упродовж тривалого часу зумовили виникнення тут особливих за змістом і структурою моделей ідентичності. Часто-густо на пограничних територіях спостерігались інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення міцних територіальних ідентичностей, які відтіснили на задній план ідентичності національні. У процесі підсилення локальних і регіональних складників самоототожнення національний компонент ставав малопомітним або взагалі не релевантним у життєвому світі місцевих мешканців. Не є винятком у цьому плані й сучасна Україна, яка поєднує в собі неоднорідні в культурно-національному, економічному, ціннісно-світоглядному аспектах регіони. Така різноманітність дала привід для штучного роздмухування проблеми співіснування різних територіальних спільнот, що дозволяло нечистоплотним політикам отримувати сумнівні електоральні дивіденди, підсилюючи руйнівні тенденції до регіонального егоїзму, нетолерантності та дезінтеграції суспільства.

Проблема територіальних ідентичностей, попри її надзвичайну політичну актуальність, залишається на початковому рівні наукового осмислення. Вітчизняні соціологи приділяють підвищену увагу таким різновидам соціальної ідентичності, як національна й етнічна, забуваючи при цьому інші не менш важливі для розуміння повсякденного досвіду людей, їх адаптації до сучасного світу.

Аналізуючи цю проблему, спиратимуся на таку дефініцію: *територіальна ідентичність* (ТІ) — це сприйняття індивідом себе як представника певної “уявленої спільноти” (за Б.Андерсоном), яка ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. Важливим є питання масштабу або кордонів тієї території, з якою індивід себе ототожнює. Запропонований термін ТІ можна розглядати як узагальнювальне поняття з найширшим і найменш

визначеним об'єктом співвіднесення. ТІ може стосуватися об'єктів різного масштабу та змісту, таких як місце проживання, мікрорайон, район, локальна община, територіальна громада, селище, місто, регіон, країна, субконтинент або континент загалом і навіть земна куля. Не випадково, в закордонній літературі використовують різноманітні визначення, близькі або тотожні за сенсом із терміном ТІ: ідентичність із місцем (place-identity), локальна ідентичність (local identity), регіональна ідентичність (regional identity), ідентичність із середовищем (environmental identity), міська ідентичність ('city' identity, urban-related identity, social urban identity), ідентичність із місцем проживання (settlement identity). Використання терміна ТІ дає змогу охопити широке коло концептуальних поглядів на проблему ототожнення людьми себе з різноманітними територіально визначеними спільнотами.

У пропонованій статті наведено критичний огляд найзначущіших концептуальних підходів, застосованих при вивченні проблеми територіальних ідентичностей у сучасній західній соціологічній думці. По-перше, коротко проаналізовано наявний поняттєвий апарат, співвідношення між головними термінами, такими як "простір", "місце", "територія". По-друге, на підставі розгляду основних положень двох ключових теорій ідентичності — соціологічної та соціально-психологічної — зроблено спробу виявити евристичні можливості, наявні в цих концепціях, але наразі слабо ангажовані науковою спільнотою. В майбутньому вони можуть бути з успіхом використані для дослідження порушеної проблеми. По-третє, з урахуванням їхніх переваг і вад розглянуто деякі специфічні концепції, висунуті закордонними вченими з метою осмислення феномена взаємодії людини з її географічним і соціокультурним простором. Ідеться про теорію географічної ідентичності, про уявлену природу територіальної спільноти тощо. Нарешті, в рамках актуальних нині в соціологічній науці двох парадигмальних підходів до вивчення ідентичності — субстанціонального та конструктивістського — виокремлено ті характеристики, які мають суттєвий пізнавальний потенціал, і на цих засадах здійснено спробу теоретичного синтезу.

Простір, місце, територія як підвалини соціальної ідентичності

У соціальній теорії аналіз місця, території пройшов шлях від "фізичного або географічного детермінізму", коли доквіля розглядають як ключовий чинник функціонування соціуму, до підходів, за яких відносини між людиною і територією мають динамічний та інтерактивний характер, а місце набуває соціального, психологічного та культурного значення. Місце відіграє суттєву роль у формуванні ідентичності, оскільки цей процес має як внутрішній вимір, бо триває у свідомості індивіда, так і зовнішній, бо виявляється у системі інтеракцій людини з навколишнім світом.

Між індивідом і місцем його локалізації — проживання, праці, відпочинку, спілкування тощо — існує надзвичайно важливий та слабо вивчений зв'язок. Не підлягає сумніву, що не тільки людина справляє безпосередній вплив на своє фізичне оточення шляхом його активного перетворення, а й

фізичне середовище закарбовує свій відбиток на світосприйнятті та поведінці людини. В більшості теоретичних та емпіричних досліджень, як вітчизняних, так і закордонних, відсутній аналіз впливу фізичного середовища на процеси становлення ідентичності. Водночас у деяких, дуже рідких випадках автори, намагаючись інтегрувати такі поняття, як “простір”, “місце”, “територія”, в концепції ідентичності, демонструють можливості розширення класичної теорії соціальної ідентичності завдяки включенню різноманітних аспектів концепту “місце” [Twigger-Ross, Bonaiuto, Breakwell, 2003].

Місце, територія, простір належать до тих повсякденних вимірів людського існування, які часто набувають самоочевидного сенсу, не проблематизуються і не піддаються сумніву. Водночас вони мають надзвичайно велике значення для існування людини, надають стабільності та передбачуваності його життю. Серед багатьох теоретичних напрямів сучасної соціології особливу увагу світу повсякденного життя надають представники феноменологічної школи, починаючи з Е.Гусерля, М.Гайдегера, М.Мерло-Понті — великих філософів, “батьків-засновників” цього напрямку — аж до А.Шюца, який власне і створив соціологічну феноменологію.

Саме феноменологія надала особливого звучання проблематиці місця, простору, території, а також дому, місця проживання та перебування людини. Отже, напрацювання феноменологічної парадигми можуть виявитися релевантними в аналізі територіальних — локальних і регіональних — ідентичностей. Незважаючи на належність до єдиної теоретичної школи, різні феноменологи виробили різні концептуалізації місця та простору. Місце та дім привертало увагу феноменологів завдяки тій центральній ролі, яку вони відіграють у суб’єктивному досвіді людини, її повсякденному світі. В прикладному теоретизуванні Шюц розмірковує про роль дому у створенні природних настанов людини, в упорядкуванні її життєвого світу. Ця лінія міркування дістала вираз навіть в архітектурній теорії, де наголос зроблено на існуванні особливого “духу місця”, або *genius loci*.

Місце можна визначити як соціальну категорію, а не просто фізичний простір. Місце завжди асоціюється з певними соціальними групами, стилем життя, соціальним статусом, моделями поведінки та спілкування. В численних працях видатного китайського географа Ї-Фу Туана аналізовано те, що люди думають про місце та простір і як відчують їх, як у них формується відчуття прив’язаності до дому, району, міста та країни в цілому. Туан приділяє велику увагу з’ясуванню того, яким чином почуття та емоції стосовно простору та місця змінюються під впливом відчуття часу. Мислитель пропонує розрізнити поняття місця і простору: місце — це безпека, а простір — свобода. Ми прив’язані до першого і прагнемо другого [Туан, 1974: р. 3]. Це базові компоненти нашого життєвого світу, які сприймаються як щось саме собою зрозуміле. Але спроби порозмірковувати про них, замислитись над їхньою внутрішньою суттю спричиняються до несподіваних відкриттів. Простір — більш абстрактне поняття, ніж місце. Те, що спочатку сприймають як простір, поступово набуває рис місця, у міру того, як людина починає освоювати його, знайомитись ближче, наділяти його певною цінністю. Місця є власне місцями, а не просто географічним простором,

саме тому, що мають ідентичність. Територіальні ідентичності творяться через комплекс почуттів, значень, досвіду, спогадів і дій, які, будучи індивідуальними, суттєво трансформуються соціальними структурами та постають у процесі соціалізації [Hague, 2004: р. 7]. Простір і місце пов'язані з різним відчуттям часу: якщо перший асоціюється з рухом, то друге — з паузою, зупинкою [Tuan, 1974: р.6]. Ключовим аналітичним поняттям, яке використовує Туан, є досвід. Це всеосяжний термін, який включає всі моделі пізнання та конструювання реальності.

Позитивні емоційні зв'язки з місцем Туан називає топофілією [Tuan, 1974; Tuan, 1977]. Важливе методологічне значення має диференціація між почуттям місця (*sense of place*) та вкоріненістю (*rootedness*). Перше означає усвідомлення позитивних почуттів до певного місця, а друге — відчуття “бути як вдома”. Ці поняття перекликаються з іншим, яке останніми роками набуло більшого узвичаєння і стало нормативним серед дослідників територіальних явищ, а саме: прив'язаність до місця (*attachment to place*). Воно означає афективний зв'язок (емоції, почуття, настрої тощо), який індивід відчуває в різний спосіб, з різною силою, в різних формах і з різним ступенем усвідомлення стосовно тих місць, де він народився, живе та діє [Guiliani, 2003: р.137]. З тими чи іншими місцями асоціюються і певні спільноти, які допомагають визначити місця і визначаються через їхню належність до цих місць. Ці території та пов'язані з ними людські об'єднання вирізняються різними масштабами та рівнями інституціоналізації — житло, димівка (родина, рідні, друзі), робоче місце (колеги), околиця (сусіди), місто, регіон, країна тощо. Всі вони виконують надзвичайну суттєву позитивну роль у визначенні того, ким ми є, у нашій самоідентифікації, в наданні сенсу нашому життю, наповненні його цінностями, значенням, цілями. Однак прив'язаність до певних місць може призводити й до тяжких наслідків, породжуючи ворожнечу, ненависть, агресію, як це відбувається у випадку етнічних конфліктів.

Інша дослідниця в царині культурної географії, британка Дорін Месі розглядає поняття місця та простору з позицій феміністичної критики [Massey, 1994]. Виступаючи проти спроб романтизації місця, вона не схильна убачати в ньому щось єдине, нерухоме, вкорінене в статичному просторі. Суттєва відмінність між місцем і простором полягає в тому, що простір можна розглядати як статичний, позачасовий вимір, натомість місце нерозривно пов'язане з часом. Згідно з пропонованою Месі перспективою, місце конструюється не шляхом встановлення меж, кордонів, а через виявлення взаємозв'язків із тим, що лежить ззовні. А отже, місце має відкрити, релятивну та множинну природу, яка весь час піддається контестації. Місце являє собою вкорінену соціальну практику як систему соціальних відносин. Відтак, місце — це жива субстанція, утворювана з незліченної сукупності соціальних інтеракцій. Такі інтеракції відбуваються за певних обставин і в рамках територіально зумовлених зразків. Можна стверджувати, що вони створені місцем і самі, своєю чергою, зумовлюють специфіку місця. Отже, мешканці певного місця перебувають у тривалому і культурно та структурно детермінованому контакті, який здатен породжувати надзвичайно важливі та стійкі наслідки. Використовуючи концепцію місця, представлену

Месі, виходимо на механізми формування локальних, притаманних певному місцю ідентичностей.

Здійснюючи переважно політико-економічний аналіз процесів розвитку, які відбуваються на регіональному рівні, Месі вказує на обмеження “політики локальності” й необхідність осмислення ширших, глобальних зв’язків і соціальних відносин, пов’язаних із місцевою унікальністю та локальною ідентичністю. Однак вона заперечує ідею про те, що нові інформаційні технології та трансформація фінансово-економічних відносин у напрямі глобалізації радикально змінили суть таких понять, як “місце” та “дім”.

Така лінія мислення суттєво відрізняється від тверджень теоретиків інформаційного суспільства, які роблять наголос на суспільних змінах, спричинених радикальною трансформацією інформаційно-комунікаційної сфери.

Територіальна ідентичність крізь призму двох теорій ідентичності

У сучасній соціально-психологічній та соціологічній літературі існує кілька теорій, які пояснюють феномен ідентичності. Дві, найвідоміші та найбільш обґрунтовані — як у концептуальному, так і в емпіричному плані — можуть бути застосовані для пояснення процесів взаємодії та взаємовпливу між особистістю і місцем. Одна з них — теорія соціальної ідентичності — з’явилась та набула поширення переважно серед соціальних психологів, тоді як інша — теорія ідентичності — знаходить прибічників у колі соціологів. Спинімося коротко на головних положеннях кожної із них, роблячи особливий наголос на тих концептуально важливих постулатах, які можуть послугувати відправними точками для вивчення феномена територіальної ідентичності.

Почнемо з теорії ідентичності — однієї із найбільш впливових у сучасній соціології, обґрунтування якої пов’язане із класичними концептуалізаціями символічного інтеракціонізму. Витоки теорії можна виявити у працях американських класиків Чарльза Кулі, Джорджа Міда та Герберта Блумера. Сучасні теоретики, послідовники інтеракціонізму Пітер Бурке, Ральф Тернер, Джордж МакКол, Джері Сименс, Шелдон Страйкер тощо розглядають індивідуальну ідентичність як продукт тих ролей, які людина виконує в суспільстві. “Я” вони трактують як неоднорідну та динамічну сутність, диференційовану в результаті різнобічних соціальних впливів. Ця теорія аналізує механізми формування ідентичності на мікросоціальному рівні, пов’язуючи її з процесами взаємодії, прийняття, індивідуального розуміння та виконання соціальних ролей, зі ставленням до тих чи тих ролевих репертуарів.

Спочатку теорія ідентичності була сформульована Страйкером [Stryker, 2002]. Останнім часом вона набула подальшого розвитку і ширшу аналітичну перспективу в працях його прибічників. У її рамках можна виокремити різні за змістом відгалуження, одні з яких тісніше, інші слабше пов’язані з початковим символічним інтеракціонізмом.

У теорії ідентичності залишається недоторканою ідея про формування “Я” або самості в процесі соціальної взаємодії, завдяки якій люди пізнають себе, спостерігаючи за реакціями інших. Ключовим соціально-психологічним механізмом становлення самості виступає прийняття ролі іншого. Згідно з широко відомим висловом предтечі інтеракціонізму Вільяма Джеймса людина має стільки окремих “я”, скільки існує соціальних груп, думкою яких вона дорожить. У теорії Страйкера варіації ідентичностей пов’язані з різнобарв’ям тих соціальних ролей, що їх виконує індивід. По суті, йдеться про те, що “Я” являє собою сукупність окремих рольових ідентичностей, кожна з яких, своєю чергою, відповідає рольовій позиції в суспільстві.

У нашому контексті слід згадати класичне розрізнення, яке висуває Мід у праці “Дух, самість і суспільство”, розмірковуючи над двома невіддільними боками самості — індивідуальним, спонтанним “Я” (в англійському оригіналі *I*) та соціальним, узагальненим “я” (*me*). За словами самого класика інтеракціонізму, “Я” є реакцією організму на настановлення інших; “я” є організованою множиною настановлень інших, котрі індивід сам приймає” [Мід, 2000: с. 159].

Отже, очевидно, що в рамках теорії ідентичності йдеться про ті соціально зумовлені та відрефлексовані індивідом різноманітні “я”, що постають у вигляді рольових ідентичностей. Останні є тими самовизначеннями, які люди приписують собі внаслідок усвідомлення своїх позицій у суспільному просторі, які й собі пов’язані з виконанням тих чи інших ролей. Ролі мають рефлексивний характер, оскільки набувають значення для індивіда у процесі взаємодії й через взаємодію. Реакції інших на індивіда виникають передусім у зв’язку з виконанням тієї чи іншої ролі. Саме ці реакції, на думку прибічників теорії, формують базис для самовизначення. Таким чином, ролі є тим фундаментом, на якому зводиться будівля ідентичності. Ролі є водночас тим містком, що пов’язує індивідів із соціальною структурою.

Одним із ключових понять теорії є *опуклість* ідентичності. Автори відзначають, що різні ідентичності мають різні афективні та поведінкові наслідки завдяки тому, що набувають неоднакового суб’єктивного значення для індивіда. А отже, структура ідентичностей має ієрархічний характер. Найзначущі, або *опуклі*, ідентичності посідають вершину і мають найбільший вплив на самовизначення та поведінку, оскільки легше актуалізуються у більшій кількості суспільних ситуацій.

Попри численні та дошкульні звинувачення, теорія ідентичності намагається вийти за вузькі рамки міжособистісної взаємодії та виявити взаємозв’язки між індивідуальною поведінкою і соціальною структурою. Ці теоретичні амбіції особливо притаманні працям Шелдона Страйкера [Stryker, 2002]. Запозичивши ідеї символічного інтеракціонізму про суспільну зумовленість індивідуального “Я” та реципрокний характер цієї взаємодії, прихильники теорії ідентичності розглядають суспільство не як відносно недиференційоване та спрямоване на кооперацію ціле, а як внутрішньо гетерогенне, складне і водночас зорганізоване.

Один із найвпливовіших теоретиків цього напрямку Пітер Бурке розробив інструментарій для вимірювання рольової ідентичності, який базується

на постулаті про зумовленість структури особистості набором різноманітних ролей, носієм яких є (чи претендує бути) індивід [Burke, 1980; Burke, 1977]. Однак його техніка суттєво відрізняється від популярного тесту двадцяти самовизначень тим, що сфокусована на вимірюванні тільки однієї ролі та її впливу на самовизначення.

Інший концептуальний підхід, втілений у теорії соціальної ідентичності, спрямований на пояснення процесів міжгрупової взаємодії, витоки яких сягають когнітивних механізмів формування колективної ідентичності. Остання завжди базується на почутті належності до певної групи (або груп) і поєднує у собі два фундаментальні процеси: самокатегоризацію та порівняння. Перша передбачає розгляд своєї ідентичності крізь призму співвіднесення з певною групою або категорією (нація, клас, гендер або територіальна спільнота). Завдяки категоризації ми, умовно кажучи, поділяємо людей на тих, хто належить до нашої, внутрішньої групи, і тих, хто представляє групи, зовнішні щодо нас.

Соціальне порівняння надає цьому поділу оцінного сенсу. Ми порівнюємо властивості типових представників нашої групи з членами груп зовні. Порівняння відбувається не довільно, а згідно з певною соціальною установкою: досягти максимально позитивного самоіміджу. Для цього порівняння відбувається за тими критеріями, які вможливають досягнення бажаного зсуву в оцінках на власну користь. У контексті територіальної ідентичності для підтримання позитивної самооцінки людина може віддавати перевагу тим місцям, які містять у собі символічні значення, що підвищують її самоповагу, та уникати тих, які призводять до появи негативних самооцінок. Можуть застосовуватись також інші стратегії, наприклад, перебільшення принад власної місцевості або властивостей, які з нею асоціюються, та пониження принад протиставлюваного їй місця, штучна та цілеспрямована його девальвація.

Теорія географічної ідентичності

Особливе місце серед концептуальних розробок західних учених стосовно зв'язків ідентичності з територією посідає теорія місцевої ідентичності (place identity). Враховуючи неповну адекватність прямого українського перекладу англійського терміна, пропоную використовувати як взаємозамінне поняття географічної ідентичності. Термін "place-identity" був запроваджений у науковий обіг наприкінці 70-х років XX століття американським соціальним психологом Гарольдом Прошанським [Proshansky, 1978; Proshansky, Fabian, 1987; Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983]. Простору ідентичність він визначає як інкорпорацію індивідом місця, території в ширшу концепцію "Я", як попури спогадів, концепцій, інтерпретацій, ідей та відповідних почуттів стосовно певних фізичних місць і типів місць [Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983: p.60]. Місця, з якими пов'язане формування та розвиток ТІ, складаються з домівки, школи, мікрорайону. Отже, дослідницький фокус спрямований на вивчення безпосереднього оточення індивіда, в якому триває лєвова частка міжособистісних взаємодій. Така мікросоціальна сфокусованість не випадкова, адже авторам ідеться пере-

дусім про вивчення того, як набувається ТІ в процесі соціалізації. Дослідники розглядають формування ТІ з дитинства паралельно та аналогічно до становлення індивідуальної ідентичності взагалі. Із самого початку діти вчаться відокремлювати себе як від інших людей, так і від навколишнього середовища.

Прошанський розглядав місце як частину індивідуальної ідентичності, як певну субідентичність, за аналогією з класом або гендером. Він бачив різні самоідентичності, пов'язані з тими чи тими соціальними ролями, як частину цілісної територіальної ідентичності кожного індивіда. Теорія процесів ідентичності Брейквел розглядає місце як частину багатьох різноманітних категорій ідентичності, оскільки місця несуть у собі символи класу, гендеру, походження та інших статусних характеристик [Breakwell, 1986]. Модель Брейквел постулює наявність чотирьох принципів ідентичності: 1) самоповага (позитивна оцінка себе або своєї групи), 2) самоефективність (здатність людини ефективно функціонувати в певній соціальній ситуації, контролювати зовнішнє середовище), 3) своєрідність (*distinctiveness*) (відчуття власної унікальності у зіставленні з представниками інших груп або спільнот), 4) безперервність, цілісність, наступність (*continuity*) (потреба у стабільності в часі та просторі). Отже, ця теорія припускає, що розроблення спеціальної теорії, яка б пояснювала вплив території на ідентичність, є надмірним і непотрібним заняттям. Послідовники теорії Брейквел останніми роками проводили дослідження з метою вивчення територіальних аспектів ідентичності. Так, Спелер з колегами досліджували зміни в просторовій організації й те, як вони вплинули на ідентичність мешканців місцевої громади, яка перебуває у стані соціальних змін [Speller, Lyons, Twigger-Ross, 2002].

Брейквел та її послідовники акцентують увагу на важливій ролі місця як джерела ідентифікації. Ті аспекти ідентичності, ґрунтовані на територіальній належності індивідів, виникають не просто завдяки фізичним особливостям тієї чи іншої території, а через те, що з кожним місцем асоціюються певні значення та символи. Місця репрезентують соціальну пам'ять, формовану в процесі міжгрупової взаємодії.

Цікавий приклад валідизації теорії Брейквел становить розвідка португальських дослідників Фатими Бернардо та Хосе Мануеля Палми, присвячена виявленню наслідків примусового переселення мешканців одного з мікрорайонів Лісабона [Bernardo, Palma, 2005]. Процеси переселення дають змогу простежити, як і чому місце проживання стає ключовим ідентитетом, виходить на перший план, стає "опуклою" категорією, як зміни в соціально-територіальному оточенні приводять до змін у структурі ідентичності. Це дослідження, як і декілька попередніх, виявило негативну кореляцію між прив'язаністю до місця проживання і рівнем адаптації до нової території. Переселення несе істотну загрозу принципам ідентичності як тих мешканців, що вирішили залишитися в новому місці (група 1), як і тих, хто вибрав повернення до старого району після побудови там нових будинків (група 2). Однак вплив процесу переселення на ідентичність у цих двох груп різнився. Перші вдавалися до стратегії переформулювання власної ідентичності згідно з новими умовами існування, демонструючи більшу прив'я-

заність і задоволеність від нового місця, більш інтенсивну взаємодію з новими сусідами. Друга група, навпаки, зберігала приязнь до свого попереднього місця проживання та старих сусідів, мінімізуючи свою інтеракцію з новими резидентами. Після повернення до старого району вони демонстрували сильну ідентичність із місцем і спільнотою. Дві групи відрізнялися також стратегіями подолання загроз ідентичності: перша використовувала пасивність та уникання, а друга — конфронтацію [Bernardo, Palma, 2005: р. 85].

Проблема просторової ідентичності набула доволі широкого резонансу й поширилася в різних суспільних дисциплінах — від психології до архітектури. Зацікавленість фахівців різних напрямів зумовила появу досліджень із незвичним, нетривіальним фокусом аналізу, наприклад, прикрашання домів і робочих місць як засобу комунікації та самопрезентації [Nasar, 1989]; дому, домівки, місця проживання як джерела самокатегоризації, прив'язаності до місця [Altman, Low, 1992]. Норвезький дослідник Ашильд Хейге розглядає вплив місця на ідентичність у рамках холістської та реципрокної моделі взаємодії між людьми та їхнім фізичним оточенням: люди впливають на місця, і місця впливають на те, як люди бачать самих себе [Hauge, 2007: р. 44].

Територіальна ідентичність включає *прив'язаність* до певної території, але цим не обмежується. Прив'язаність — це тільки одна з підструктур ТІ, яку не можна розглядати як один із різновидів соціальної ідентичності нарівні з найвпливішими, “класичними” її формами — статтю, національністю (расою) та класом. ТІ стоїть осторонь на тлі останніх, які пронизують практично всі ситуації соціальної взаємодії, опосередковують моделі всіх комунікацій, впливають на всі зразки самопрезентацій. У цьому сенсі вони є всеосяжними, оскільки завжди незримо присутні з нами в процесі нашої залученості до публічного простору.

Територіальна ідентичність — це радше одна з можливих форм маніфестації соціальної ідентичності, частина інших ідентифікаційних категорій. Місце не можна розглядати лише як одну з багатьох соціальних категорій. Водночас місце — не лише контекст чи тло, на якому відбувається формування та актуалізація різних ідентичностей, це радше невіддільна, інтегральна частина соціальної ідентичності. Наприклад, різні архітектурні форми можуть сприяти тим чи іншим моделям інтеракції, породжувати різні, часом прямо протилежні соціальні почуття, сприяти взаємодії або гальмувати її, увиразнювати або нівелювати соціальну дистанцію, робити наголос на соціальній нерівності чи, навпаки, на рівноправності. Отже, місце може відігравати абсолютно різну роль з огляду на стимулювання тієї чи іншої індивідуальної та соціальної ідентичності.

Територіальна громада як уявлена спільнота

Територіальну ідентичність можна розглядати також у рамках концептуального підходу, який своїми витоками сягає класичної праці видатного американського вченого Бенедикта Андерсона “Уявлені спільноти” [Андерсон, 2001]. Хоча книга присвячена переважно аналізу макросоціальних

передумов формування націоналізму за ранньої модерної доби, концепція “уявлених спільнот” зажила широкого наукового визнання, і її часто використовують для вивчення різних за змістом, але схожих за своєю суттю форм суспільного буття.

Усю свою увагу дослідника Андерсон фокусує на нації, визначаючи її як “уявлену політичну спільноту — притому уявлену як генетично обмежену і суверенну. Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності” [Андерсон, 2001: с. 22]. Переходячи на більш високий рівень узагальнення, дослідник підкреслює, що “будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою. Спільноти потрібно розрізняти не за їх справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення” [Андерсон, 2001: с. 23].

Поняття уявленої спільноти набуло поширення в сучасній науці й часто використовуване в концептуалізаціях, які аналізують процеси структуризації суспільства. Конструювання та розпад уявлених спільнот трактують як ключовий процес появи та відтворення модерного та постмодерного суспільств. Уявлені спільноти представлені як такі, в основі яких лежить спільність релігії, місця проживання (території), гендеру, політики, цивілізації, науки. Однак вивчення багатьох виявів уявленої спільноти залишається на початковому рівні.

Територіальним ідентичностям приділяють значну увагу в контексті побудови та реалізації стратегій місцевого розвитку. Виступаючи невіддільною частиною соціокультурного простору, місцева ідентичність може бути як стимулювальним, так і стримувальним чинником економічного та соціального розвитку. Так, проблема ТІ стає частиною ширшого аналітичного контексту, пов'язаного з виявленням взаємозв'язків між культурою й економікою. В цьому контексті йдеться про регіональну культуру, трактовану як прийняті в певному регіональному співтоваристві цінності, вірування та суспільні традиції регіону. Культура розглядається як активна сила соціального відтворення, як процес взаємодії різних соціальних акторів і як продукт дискурсів, в яких люди маніфестують свій соціальний досвід самим собі та представникам інших спільнот. Певні регіональні культури можуть стимулювати процеси соціального навчання та інновації, а інші — навпаки стримувати [Raagmaa, 2002: p. 56].

Територіальна ідентичність: субстанціалізм vs конструктивізм

Традиційно в теоретичній інтерпретації феномена соціальної ідентичності можна виокремити два підходи, кожен із яких вирізняється своєрідним розумінням і поясненням витоків та самої суті цього явища. Хронологічно більш ранньою є субстанціалістська, або есенціалістська концепція ідентичності, згідно з якою в самоототожненні індивіда з тією чи іншою спільнотою виявляються сутнісні якості, характеристики, властивості цієї

спільноти. Іншими словами, ідентичність як суб'єктивний феномен глибоко вкорінений в об'єктивній реальності, виражаючи насправді наявні різниці між спільнотами. Есенціалізму притаманний об'єктивізм, натуралізм і емпіризм як онтологічні та гносеологічні засновки. Прихильники цього підходу стверджують, що характеристики, які зумовлюють сприйняття себе як окремої, специфічної спільноти, як членів *ми*-спільноти з набором певних атрибутів, спільних для всіх її членів, укорінені в фізіологічних і психологічних якостях, в особливостях місця проживання та в подібності їхньої життєвої, класової ситуації, розміщення в соціальній структурі. В цьому сенсі атрибутивні властивості ідентичності є "природними", заданими однаковими параметрами суспільного досвіду, моделлю соціалізації, на основі чого і формується спільна колективна ідентичність. У найяскравішому вигляді субстанціалістська модель представлена у працях, які стосуються пояснення процесів формування та природи національної ідентичності. Впродовж тривалого часу в студіях націоналізму переважав есенціалізм у вигляді примордіалізму.

У переважній більшості попередніх кількісних досліджень процесів самоототожнення з уявленими спільнотами спостерігалась тенденція трактувати поняття ідентичності в обмеженому та спрощеному сенсі. В результаті, висновки, які випливають із цих досліджень, дають достатньо спрощену картину надзвичайно складних процесів і механізмів того, як індивіди відчують свою належність до тих чи тих уявлених спільнот. Як показав австралійський дослідник Тим Філіпс [Phillips, 2002], в цих студіях ідентичність постає в есенціалістській, одновимірній та нероздільній інтерпретаціях. Особливо яскраво ці недоліки проступають у дослідженнях національної ідентичності. По-перше, есенціалізм полягає в намаганнях подати націю не тільки як найголовніший ідентитет, об'єкт самоототожнення індивіда в просторі, а й як ключовий компонент усієї системи категоризації навколишнього світу. Парадоксально те, що есенціалістська трактовка дається взнаки навіть у тих випадках, коли автори відкрито постулюють свою прихильність до конструктивізму. По-друге, ідентичність аналізується в одновимірній площині, а наявність багатьох рівнів, верств уявленої спільноти, які формують відчуття власного "Я", визнають доволі рідко. В деяких дослідженнях спостерігається більша наукова чутливість до різноманітних соціокультурних джерел і до багаторівневого характеру ідентичності. Однак навіть у цих, більш обґрунтованих дослідженнях, можна помітити схильність до, так би мовити, нерозчленованого трактування ідентичності. Тобто індивіда розглядають як носія певного набору соціальних ідентичностей, які не накладаються одна на одну, не перехрещуються одна з одною, а тільки співіснують поруч одна з одною. Таким чином, залишається нерозглянутим важливе питання про те, як різні рівні та виміри ідентичності взаємодіють і об'єднуються в складні, суспільно значущі комбінації, а також як вони детермінують соціальну дію.

Однак для багатьох знавців проблеми соціальна і, зокрема, національна ідентичність є результатом цілеспрямованих зусиль або непередбачуваним наслідком дій суспільних акторів із конструювання життєвого світу, повсякденної реальності, в якій вони живуть і яку вони постійно перетворюю-

ють. Відомий ізраїльський дослідник Шмоель Ейзенштадт наголошує, що будь-яка колективна ідентичність є продуктом соціального конструювання [Eisenstadt, 1998]. Вона не надається натуральним шляхом, а “виступає навмисним або ненавмисним наслідком інтеракцій, які, своєю чергою, соціально змодельовані та структуровані”. Всі ідентичності “символічно сконструйовані та визначені”. Ейзенштадт надає особливого значення цивілізаційним вимірам ідентичності, співвідношенню між конструюванням колективними ідентичностями та моделлю зв'язків за лінією держава — громадянське суспільство. На думку авторитетного вченого, в перебігу довгого історичного процесу модернізації сформувалися різні модерні цивілізації, які поділяють певні характеристики, але розвиваються за різною ідеологічною та інституціональною логікою, а також мають несхожі культурні програми модерніти. Ці різниці виникли внаслідок дуже вибіркової інкорпорації тих моделей, які пропонувала західна цивілізація. Ейзенштадт виокремлює два боки процесу конструювання колективної ідентичності, а саме: створення кордону і створення базису для довіри, солідарності та внутрішньої рівності [Eisenstadt, 1998: p. 139]. Головні коди конструювання колективної ідентичності становлять примордіальність, цивільність і трансцендентальність, або святість. Ці коди є ідеальними типами, а реальне кодування поєднує різні елементи цих ідеальних типів.

Із твердженням про конструйований характер будь-якої ідентичності погоджується більшість найавторитетніших дослідників цього феномена, зокрема Мануель Кастельс у широко відомій праці “Влада ідентичності: Інформаційний вік (економіка, суспільство та культура)” [Castells, 2004]. Проте наукова проблема полягає в тому, “як, із чого, ким і для чого” відбувається таке конструювання. “У конструюванні ідентичності використовується будівельний матеріал історії, географії, біології, продуктивних і репродуктивних інститутів, колективної пам'яті та індивідуальних фантазій, апарату влади та релігійних одкровень. Однак індивіди, соціальні групи та суспільства використовують усі ці матеріали та переосмислюють їх значення відповідно до соціальних детермінант і культурних проектів, що вкорінені в їхній соціальній структурі та просторово-часовому вимірі” [Castells, 2004: p. 7].

Автор виокремлює три різновиди ідентичності згідно з моделлю їх побудови: 1) легітимувальна ідентичність впроваджується панівними суспільними інститутами та групами з метою розширення й обґрунтування їх домінування у протистоянні з іншими соціальними акторами; 2) резистентна ідентичність продукується тими соціальними акторами, які перебувають у стані підкорення або стигматизуються самою логікою домінування і через впровадження політики ідентичності намагаються поставити під сумнів панівні моделі взаємодії та інституції; 3) проєктивна ідентичність базується на намаганні акторів побудувати нову ідентичність, яка б перевизначила їхню позицію в суспільстві і змінила саму соціальну структуру. Наведену модель можна успішно використовувати для вивчення територіальної ідентичності [Castells, 2004: p. 7].

Аналізуючи та критикуючи примордіалістсько-есенціалістські та конструївістські підходи або модерністські та постмодерністські, слід від-

значити, що вони не виключають один одного. Існує можливість творчого поєднання цих концептуальних поглядів у тих частинах, які підтвердили свою евристичну міць. Проміжну теоретичну модель розуміння національної ідентичності обґрунтував видатний британський дослідник Ентоні Сміт.

У цьому сенсі показовою є концепція Мішель Ламонт із Принстонського університету, яка вивчає роль символічних меж у творенні ідентичностей [Lamont, 2002]. Використовуючи багаті за змістом дані, отримані під час інтерв'ю з представниками середнього класу у Франції та США, вона специфікує ті умови, в яких моральні, символічні та культурні межі створюють об'єктивні умови соціально-економічної нерівності. Її праця підтверджує, що ці межі мають відносний характер і залежать від конкретних умов простору і часу. Важливий вплив на створення об'єктивних ієрархій справляють ті символічні бар'єри, які глибоко вкорінені в системі соціальних значень, вельми поширені й поділяються більшістю суспільства. Прихильники цього підходу виявляють як символічні, так і структурні бар'єри, що зумовлюють процеси суспільного відтворення та нерівності. Розгляд проблем ідентичності в річищі структурно-символічної моделі дає змогу поєднати конструктивізм із проблемами інституціоналізованої нерівності.

Як стверджує Ламонт [Lamont, 2002], ідентичність справді конструюється, але процес конструювання обмежений тими культурними репертуарами, до яких у людей є доступ, а також структурним контекстом, в якому вони живуть. Значна частина її праці присвячена вивченню процесів приписування значень, завдяки яким створюються межі між різними групами, відділяється “ми” від “вони”. Дослідниця не задовольняється простою констатацією того факту, що ідентичність є нестійкою, плинною, множинною, саморефлексивною та проблематичною, як це часто звучить в роботах П'єра Бурдьє або Зигмунда Баумана. Вона переходить з рівня високо абстрактного, позаемпіричного осмислення явищ до емпіричного обґрунтування своїх теоретичних тверджень, застосовуючи індуктивну логіку аналізу та проводячи систематичне накопичення фактологічної бази. Наприклад, в одній із ключових своїх праць “Гідність працюючих людей” Ламонт порівнює моделі ідентифікації білих і чорних робітників у США, типові зразки їх самовизначення та зведення символічних меж між “своїми” і “чужими”, зокрема представниками середнього класу або професіоналами. Цей процес не є абсолютно відкритим і вільним. Його обмежують наявні культурні ресурси та умови існування. Скажімо, французькі робітники менш схильні, ніж їхні американські колеги, визначати себе у протиставленні до бідних, почасти тому, що наявний у їхньому розпорядженні дискурс соціалізму, республіканізму та католицизму, а також певні особливості французької системи соціального забезпечення роблять менш вірогідним створення символічних бар'єрів між робітничим і нижчим класами. Так, емпіричний аналіз переконливо демонструє, що зразки ідентифікації можуть суттєво відрізнитися в різних контекстах. А отже, диференціація соціокультурних контекстів є важливим фактором соціальної ідентифікації.

Саме ці контексти часто недооцінюються в соціокультурних інтерпретаціях ідентичності, які, за всієї їхньої привабливості, на що дуже слушно

вказують львівські соціологи Н.Черниш і О.Ровенчак [Черниш, Ровенчак, 2007], не можна вважати вільними від суттєвих вад. Чи не найголовніше спрощення вбачаю в намаганні розглядати соціальний світ як переважно символічний за своєю суттю. Це призводить до недооцінки субстантивних вимірів соціального існування, того “реального” змісту людського буття, який часто зникає в рамках як соціокультурного, так і постструктуралістського теоретизування.

Ця теза є надзвичайно важливою для розуміння тих процесів актуалізації локальних і регіональних ідентичностей, які мали та мають місце в одних місцях і за певних обставин і не маніфестують себе в інших. Адекватно зрозуміти це, застосовуючи тільки інструментарій соціокультурного аналізу, неможливо. Потрібно враховувати те, що процес ідентифікації завжди включає виключення, або ексклюзію. Це наголошують автори, які додержуються дуже різних підходів. Але Ламонт водночас демонструє нерівнозначність цієї ексклюзії, її різну силу та наслідки в різних культурних та інституціональних контекстах. Понад те, в окремих випадках спостерігається наведення мостів і часткове зняття огорож, які відділяють одні групи та класи від інших. Такий аналітичний прийом суттєво відрізняється від колись поширених і стандартних підходів до пояснення міжкультурних різниць на основі розгляду так званої модальної особистості або національного характеру. Ці підходи базувалися на імпліцитному допущенні про те, що існує можливість виявлення певних національних зразків, єдиних для всіх представників окремого етносу або нації. Теза про наявність набору соціально-психологічних характеристик, які об'єднують усіх представників одного народу та вирізняють його серед інших, є надзвичайним спрощенням на грані вульгаризації. Наявні культурні репертуари та структурні умови існування надають у розпорядження дослідника більш тонкий і адекватний інструментарій, який уможливорює пояснення варіації в рамках однієї національності.

У випадку регіональної ідентичності часто спостерігаються намагання субстанціалізувати її зміст і завдяки цьому монополізувати регіональний дискурс. За таким сценарієм їй відводять легітимувальну роль.

Висновки

Проблема простору, місця, території як базисних структур формування індивідуальних і колективних ідентичностей залишається поки що на маргінесі соціологічних досліджень. Більше уваги цьому феномену приділяють у соціальній психології, зокрема в такому її галузевому напрямі, як інвайронментальна психологія, або психологія довкілля. Праці кількох представників цієї галузі набули широкого визнання в західному суспільствознавстві. Вітчизняним фахівцям вони відомі менше.

Розгляд кількох, найвідоміших концепцій дає підстави для певних висновків стосовно релевантності представлених підходів для вивчення тих процесів актуалізації територіальних, в тому числі регіональних ідентичностей, з якими ми стикаємося на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Сам поняттєвий апарат перебуває на стадії формування і потребує подальшого удосконалення, особливо це стосується вітчизняної соціології. Наявність різних теоретичних підходів дає змогу розглядати процеси формування та актуалізації територіальних ідентичностей з різних боків, створюючи багатоаспектний та міждисциплінарний образ явища. Як демонструють емпіричні дослідження кількох авторів, аналіз локальних ідентичностей можна успішно проводити і в рамках класичних концепцій, як-от теорія ідентичності або теорія соціальної ідентичності. Спеціалізована теорія місцевої ідентичності Гарольда Прошанського залишається слабо аргументованою і потребує більш ґрунтовної емпіричної верифікації. Водночас критика цих підходів з боку різних теоретичних шкіл спонукає до пошуку більш адекватних, евристично обнадійливих концепцій, які, на мій погляд, можуть мати більш інклюзивний характер, ґрунтований на синтезі різних, взаємодоповняльних теорій і галузей соціологічного мислення. У цьому контексті перспективно виглядає поєднання напрацьованих довгими роками теоретичних моделей у рамках соціологічно орієнтованої соціології культури, політичної соціології та досліджень соціальної стратифікації.

На завершення варто було б накреслити головні напрями подальших досліджень, які є потенційно дуже плідними, здатними просунути соціологічну науку до кращого розуміння механізмів актуалізації територіальних ідентичностей. Важливим новим напрямом дослідження є вивчення формування ідентичності не просто через процеси категоризації та соціального порівняння, а й крізь призму інституціоналізованої нерівності, зокрема її культурних вимірів. Так, практично не дослідженим залишається механізм продукування самовизначень як на індивідуальному, так і на колективному рівні через сприйняття панівної системи нерівності, питання, як вибудовуються символічні кордони між різними групами у процесі сприйняття ними власного місця в системі соціоекономічної та культурної стратифікації та місця в ній панівних і підвладних груп. Майже повністю невивченою залишається проблема культурного домінування, що безпосередньо впливає на доступні для різних акторів культурні репертуари, що, своєю чергою, зумовлює створення тих чи інших (само)репрезентацій окремих груп і спільнот. Як підпорядковані групи чинять спротив домінантному дискурсу, які ресурси для цього використовують? Які стандарти оцінювання світу використовують і як це впливає на суб'єктивні кордони між групами? Як і чому певні стандарти стають панівними? Слід також зосередитись на виявленні того, як система нерівності формує "Я", самість, як культурні практики відрізняються серед різних спільнот і які це має наслідки для їхнього самоототожнення, як різні групи сприймають відносини владарювання та підкорення, які домінують у суспільстві, які моделі соціокультурних репрезентацій використовують різні спільноти і як на цей процес впливають потужні сили сучасного суспільства, такі як політики та ЗМІ. Окремого висвітлення потребує і проблема співвідношення між територіальними й національними ідентичностями. В рамках розгляду процесів ідентифікації постає питання: чи ототожнення з місцями відбувається так само, як і ототожнення з групами? Ранні дослідження продемонстрували важливу роль, яку відіграє фізична близькість для створення соціальної згуртова-

ності та групової інтеграції, які, зі свого боку, сприяють підсиленню колективної ідентичності. Отже, вивчення сили, інтенсивності та характеру соціальної взаємодії на локальному рівні може сприяти виявленню природи та особливостей територіальної ідентичності. Загалом, відповіді на всі ці та багато інших, не артикульованих у цьому тексті питань може пролити світло на важливі аспекти слабо вивченої проблеми локальних і регіональних ідентичностей.

Література

- Андерсон Б.* Уявлені спільноти / Андерсон Б. — К. : Критика, 2001.
- Мід Дж.Г.* Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Мід Дж.Г. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2000.
- Черниш Н.* Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 33–49.
- Altman I.* Place attachment / I. Altman, S. Low. — New York : Plenum, 1992.
- Bernardo F.* Place change and identity processes / F. Bernardo, J.M. Palma // Medio Ambiente y Comportamiento Humano. — 2005. — Vol. 6, № 1. — P.71–87.
- Breakwell G.* Coping with threatened identities / Breakwell G. — London : Methuen, 1986.
- Burke P.* The Self: Measurement Requirements from an Interactionist Perspective / P. Burke // Social Psychology Quarterly. — 1980. — Vol. 43. — P. 18–29.
- Burke P.* The Measurement of Role Identity / P. Burke, J. Tully // Social Forces. — 1977. — Vol. 55. — P. 881–897.
- Castells M.* The power of identity: The information age (Economy, society, and culture). Vol. 2. / Castells M. — Malden ; Oxford ; Carlton : Wiley-Blackwell, 2004.
- Eisenstadt S.N.* Modernity and the construction of collective identities / S.N. Eisenstadt // International Journal of Comparative Sociology. — 1998. — Vol. 39, №1. — P.138–158.
- Guiliani M.V.* Theory of attachment and place attachment / Guiliani M.V. // Psychological theories for environmental issues / ed. by M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto. — Aldershot, Eng. : Ashgate, 2003. — P. 137–170.
- Hague C.* Planning and place identity / Hague C. // Place Identity, Participation and Planning / ed. by C. Hague, P. Jenkins. — N.Y. : Routledge, 2004. — P. 3–18.
- Hauge A.L.* Identity and Place: A Critical Comparison of Three Identity Theories / Hauge A.L. // Architectural Science Review. — 2007. — Vol. 50, №1. — P. 44–51.
- Lamont M.* Culture and identity / Lamont M. // Handbook of Sociological Theory / ed. by J. Turner. — New York : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2002. — P. 171–185.
- Massey D.* Space, place, and gender / Massey D. — Minneapolis : University of Minnesota Press, 1994.
- Nasar J.L.* Symbolic meanings of house styles / Nasar J.L. // Environment and behavior. — 1989. — Vol.21, № 3. — P.235–257.
- Phillips T.* Imagined communities and self-identity: an exploratory quantitative analysis / T. Phillips // Sociology. — 2002. — Vol. 36, № 3. — P. 597–617.
- Proshansky H.* The self and the city / Proshansky H. // Environment and Behavior. — 1978. — Vol. 10, №2. — P. 147–169.
- Proshansky H. M.* The development of place-identity in the child / Proshansky H. M., Fabian A.K. // Spaces for Children / ed. by C.S. Weinstein, T.G. David. — New York : Plenum, 1987. — P. 21–40.

Proshansky H. M. Place-identity: Physical world socialization of the self / H.M. Proshansky, A.K. Fabian, R. Kaminoff // *Journal of Environmental Psychology*. — 1983. — № 3. — P. 57–83.

Raagmaa G. Regional identity in regional development and planning / G. Raagmaa // *European Planning Studies*. — 2002. — Vol. 10. — №1 —P. 55–76.

Speller G. A community in transition. The relationship between spatial change and identity processes / Speller G., Lyons E., Twigger-Ross C. // *Social psychological review*. — 2002. — Vol. 4, № 2. — P. 39–58.

Stryker S. Traditional symbolic interactionism, role theory, and structural symbolic interactionism. The road to identity theory / Stryker S. // *Handbook of Sociological Theory* / ed. by J. Turner. — N. Y. : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2002.

Tuan Y.F. Topophilia: A Study of environmental perception, attitudes, and values / Tuan Y.F. — Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1974.

Tuan Y.F. Space and place: The perspective of experience / Tuan Y.F. — Minneapolis : University of Minnesota Press, 1977.

Twigger-Ross C.L. Identity theories and environmental psychology / Twigger-Ross C.L., Bonaiuto M., Breakwell G. // *Psychological theories for environmental issues* / ed. by M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto. — Aldershot, Eng. : Ashgate, 2003. — P. 203–233.